

landelijke routes zijn vrijwel alle nog in functie. Een groot deel van de oude velden wordt thans in beslag genomen door de nieuwbouwwijken van Nederweert en Ospel. De bodemkundige grens tussen de oude akkers en de jonge ontginningsgronden is op de foto duidelijk zichtbaar door de kleurverschillen die kunnen worden waargenomen in percelen van de ontgonnen gebieden die samenhangen met de hydrografie (enkeerdgronden hebben een grondwatertrap 7 of 6, de ontginningsgronden 5, 4 of 3).

Voorts is bij boerderijen het grote aantal opstallen opvallend, zowel buiten als binnen de oude dorpskernen. Dit hangt uiteraard samen met de ontwikkeling van de veredelingslandbouw die kenmerkend is voor het dekzandlandschap in het algemeen. Het 'straatbeeld' wordt in dit gebied dan ook beheerst door boerderijen met grote fokstallen en graansilo's. Dergelijke silo's zijn in het huidige agrarische landschap waarschijnlijk een even vertrouwd kenmerk als de hooibergen in het traditionele landschap. De meest geteelde gewassen in het gebied zijn mais en gras. Gras wordt veelal geteeld op kunstwei-

den: ingezaaid grasland dat niet wordt begraasd. De grasteelt vindt plaats in vruchtwisseling met mais en soms rogge; het traditionele beeld van de roggevelden op de zandgronden is vervangen door de afwisseling van 'maisstruwelen' en graslanden. Alleen in de lager gelegen terreindelen komen permanente graslanden voor.

In de bio-industrie is de veedichtheid zo sterk toegenomen dat er sprake is van een overschot aan dierlijke mest. Dit werkt de eutrofiering van bodem en grondwater in de hand. Met betrekking tot het nabijgelegen natuurreservaat Grootte Peel, topografisch iets lager gelegen dan de omgeving van Ospel (topografische kaart 1:25.000, blad 58A, Nederweert), kan de bio-industrie een dusdanig eutrofiërende werking op de omgeving hebben, dat het beheer van het natuurreservaat wordt doorkruisd. Echter, aan de oplossing van de overbemesting wordt gewerkt en de landschappelijke omgeving van een gebied met bio-industrie wordt toch niet zó negatief ervaren dat mensen die elders werken geen woning zouden willen betrekken in de nieuwbouw van Nederweert en Ospel.

LANGE-TERMIJNPATRONEN VAN ARBEIDSMIGRATIE IN TOGO

LEO DE HAAN*

1. Inleiding

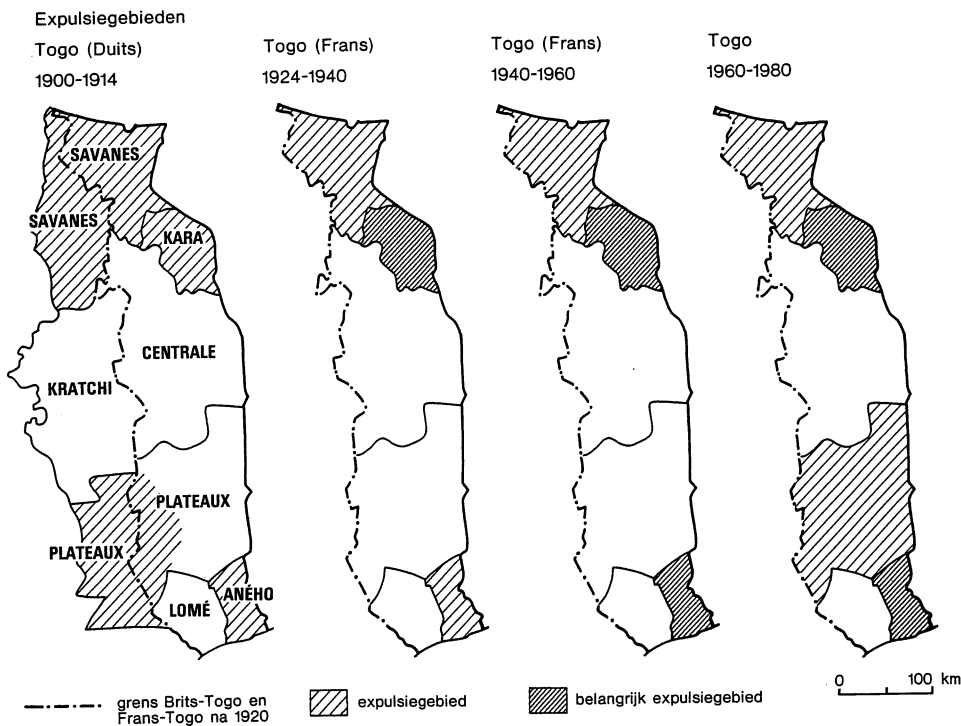
Voor de Europese kolonisatie kende West-Afrika al belangrijke migratiebewegingen. Het betrof toen vooral permanente migraties van hele volkeren; vluchtende stammen waken uit voor veroveraars van elders, anderen zochten nieuwe landbouwgronden, omdat in hun gebied van oorsprong tekort aan land ontstond. Hoewel dergelijke migratiebewegingen in de koloniale tijd niet verdwenen, ontstond een nieuw type: de arbeidsmigratie. De moderne arbeidsmigratie in West-Afrika kwam op gang aan het einde van de 19de eeuw met de ontwikkeling van de 'economische traite' (handelseconomie). Tot 1920 was de arbeidsmigratie nog slechts geconcentreerd op de cacaogebieden in de Goudkust. Tussen 1920 en 1930 nam de arbeidsmigratie ook elders in West-Afrika langzaam toe, om pas na 1945 snel te expanderen. Het betrof vooral ongeschoolde en uit rurale gebieden afkomstige arbeidskrachten (overigens niet uitsluitend mannen), die naar de exportproductiegebieden en steden trokken en daar werkten als deelpachters of arbeiders. In de loop van de tijd is het karakter van de arbeidsmigratie enigszins gewijzigd. Tijdelijke arbeidsmigratie, vaak zelfs seizoensgebonden, zodat de migrant bleef deelnemen aan belangrijke activiteiten in het geboortedorp, veranderde langzaam in permanente migratie. Bovendien richtte de migratie zich steeds meer op steden

(ruraal-urbane migratie), hoewel zelfs nu de migratie naar exportproductiegebieden (ruraal-rurale migratie) nog belangrijk is (Amin, 1974).

Vanwege specifieke geografische en historische omstandigheden is de Togolese arbeidsmigratie die in dit artikel centraal staat, een van de eerste van dit migratietype geweest dat in West-Afrika tot stand kwam. De lange termijn waarover de Togolese arbeidsmigratie zich uitstrekt (van ongeveer 1900 tot heden) maakt het aantrekkelijk de analyse niet te beperken tot de factoren die van invloed zijn geweest op de migratie, maar de aandacht ook te richten op verschuivingen in het belang van deze factoren en op hun onderlinge samenwerking. Voor wat betreft deze oorzakelijke factoren worden in dit artikel zowel ontwikkelingen in de attractiegebieden, waarbij vooral de ontwikkeling van de vraag naar arbeidskrachten aan de orde komt, als ontwikkelingen in de expulsielgebieden, waarbij vooral de ontwikkeling van het lokale productiesysteem in relatie tot de bevolkingsomvang aan de orde komt, besproken. Bovendien wordt aandacht besteed aan de rol van de staat.

Allereerst worden met behulp van kaarten en figuren de patronen van de Togolese arbeidsmigratie beschreven in relatie tot ontwikkelingen in de attractiegebieden. Hierbij zal een onderscheid worden gemaakt tussen interne arbeidsmigratie (binnenslands) en externe arbeidsmigratie (naar het buitenland). In de volgende paragraaf worden vervolgens de ontwikkelingen in de expulsielgebieden geanalyseerd ter verdere verklaring van de be-

* Drs. L. J. de Haan, wetenschappelijk medewerker, Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam. Rob Thijsse assisteerde bij de verzameling van de gegevens. J. ter Haar tekende de kaarten.

schreven patronen. De invloed van de staat daarop komt in beide paragrafen ter sprake.

Statistieken over (arbeids)migratie zijn in de Duitse en Franse koloniale periode in Togo niet systematisch bijgehouden. Rond 1960 is daar verbetering in gekomen hoewel de situatie nog niet ideaal is. De arbeidsmigratiepatronen in de koloniale periode in Togo zijn daarom beschreven en geanalyseerd met behulp van een compilatie van kwalitatieve opmerkingen, globale schattingen (bijvoorbeeld bij grensovergangen), nauwkeurige tellingen in sommige gebieden en steden, gegevens over contract- en loonarbeid en enkele korte achtergrondstudies over de expulsiegebieden. Voor wat de Région des Savanes betreft kon ook nog uit resultaten van recent veldwerk worden geput.

2. Patronen van arbeidsmigratie

2.1. De Duitse kolonisatie tot 1914

In 1884 sloten de Duitsers de eerste protectieverdragen in, wat daarna uitgroeide tot het 'Schutzgebiet' Togo. Door een snelle ontwikkeling

van de exportproductie (vooral oliepalmprodukten) werd Togo een succesrijke kolonie. De Duitsers noemden het hun 'Musterkolonie' en Amin (1972, p. 520, e.v.) bestempelde het als een van de eerste gebieden in West-Afrika waar de 'économie de traite' volledig tot ontwikkeling kwam. De 'économie de traite' in Togo kan getypeerd worden als een systeem waarin de productie van exportgewassen door Afrikaanse 'peasants' werd uitgevoerd, terwijl de handel werd gemonopoliseerd door enkele Duitse, Engelse en Franse firma's. De exportproductie sloot aan op prekoloniale (export)productie-activiteiten in Togo en ontwikkelde zich primair dankzij de op externe vraag inspelende peasants en secundair door acties van de koloniale staat en de handelsfirma's. Van een 'settler economy' is in Togo nooit sprake geweest en de vorming van grote Europese plantages is tot enkele aanzetten in de Duitse periode beperkt gebleven. De handelsfirma's (gesteund door de missie) hebben grootschalige landonteigeningen ten behoeve van Europese plantages of kolonisten weten te voorkomen. De snelle

ontwikkeling van de exportproductie door Afrikaanse peasants gaf daar ook geen enkele aanleiding toe.

De interne arbeidsmigratie beperkte zich in eerste instantie tot een relatief kleine trek naar de hoofdstad Lomé. Van 1899 tot 1913 groeide de stad van 3000 tot 7000 inwoners en dan nog voor een groot deel door Afrikaanse migranten van buiten het 'Schutzgebiet'. Enkele honderden arbeidsmigranten trokken jaarlijks van de regio's Savanes en vooral Kara naar de regio's Plateaux en Lomé. Tussen 1908 en 1911 groeide hun aantal tot in totaal 10.8000 arbeiders (Deutsches Kolonialblatt, 1909, p. 1001; 1911, p. 428).

Deze interne arbeidsmigratie hield verband met de ontwikkeling van de exportproductie in Lomé en Plateaux en met het ingrijpen van de Duitse koloniale staat. Die verplichte dorpschouwen in de Kara en Savanes om arbeiders ter beschikking te stellen voor het werk op enkele (Europese) plantages en vooral voor de aanleg van spoorlijnen. Dwangarbeid was in het begin van de kolonisatie een veelvoorkomend verschijnsel in Togo. Deze stond los van de 'belastingarbeid', die vanaf 1907 werd beperkt tot een periode van 12 dagen en die tot dat jaar buiten de kuststeden Lomé en Aného niet kon worden afgekocht. Belastingarbeiders werden vanwege de relatief korte periode waarin ze te werk konden worden gesteld, ingezet bij aanleg en onderhoud van lokale wegen. Voor grotere projecten, zoals plantages en spoorlijnen, werden contractarbeiders gerecruuteerd. In de praktijk betekende dat, dat dorpschouwen werden verplicht een aantal dwangarbeiders te leveren. Deze arbeiders werkten een half jaar en keerden daarna naar hun dorp terug (De Haan, 1983a, pp. 26 en 40). Voor de aanleg van de spoorlijn Lomé-Atakpamé (1908-1911, gebouwd om potentiële katoengebieden in midden-Togo te ontsluiten en om de controle op het Noorden te verbeteren) waren grote aantallen arbeiders nodig. Recrutering van dergelijke aantallen in het Zuiden dreigde de commerciële agrarische productie aldaar te ondermijnen, ook al omdat daarvandaan arbeidsmigratie naar de Goudkust was ontstaan. Arbeidsmigratie naar Lomé en Plateaux stond dus in het teken van dwangarbeid ten behoeve van plantages en spoorlijn. Naast deze interne arbeidsmigratie werd rond 1900 reeds een externe arbeidsmigratie uit het westen van de regio Plateaux gesignaleerd naar de Goudkust en enige jaren later ook uit

de regio Aného. Rond 1910 was dat aangezwollen tot een stroom van 7000 à 14000 seizoensmigranten die voor een periode van 3 maanden in de Goudkust gingen werken. Uit de Savanes kwam arbeidsmigratie van langere duur naar de Goudkust op gang (Die Deutschen Schutzgebiete, 1912, p. 87, p. 83; Kuczynski, 1939, p. 381 e.v.; Newbury, 1961, p. 169).

Voor een goed begrip van deze externe arbeidsmigratie dient te worden vermeld dat Togo tot 1914 weliswaar in economisch opzicht een van de meest succesrijke koloniën in West-Afrika was, maar dat een deel van dat succes bepaald werd door ontwikkelingen in de Goudkust. Al in een vroeg stadium was de Duitse penetratie erop gericht handel uit het achterland van de kuststeden in de Goudkust naar de Togolese kuststeden toe te trekken. Dankzij verbetering en modernisering van de infrastructuur slaagde men hierin (De Haan, 1983b). De economische bloei in de Goudkust onder invloed van de 'cacaoboom' (1900-1914) heeft bovendien aantrekkingskracht uitgeoefend op Togolese arbeidsmigranten. De 'cacaoboom' zelf ging aan Togo in eerste instantie voorbij. Cacao werd uiteindelijk door Togolese arbeidsmigranten vanuit de Goudkust in het westen van Plateaux geïntroduceerd, aanvankelijk zelfs onder tegenwerking van de Duitse koloniale staat, die de voor cacao geschikte gebieden voor bosaanplant wilde reserveren. Stelde de cacao-productie in Togo tot 1914 nog weinig voor, de vraag naar seizoensarbeiders voor de cacao-productie in de Goudkust bracht een arbeidsmigratie op gang vanuit het westen van Plateaux en uit Aného. Opvallend genoeg waren dit de gebieden waar de exportproductie het meest ontwikkeld was en het koloniale gezag effectief gevestigd was. In deze gebieden was de introductie van de geldeconomie het verst gevorderd en kon de koloniale staat een strak belastingregime doorvoeren. Na 1907 mocht de belastingarbeid worden afgekocht en na de aanleg van de spoorlijnen (1911) stimuleerde de koloniale overheid dat zelfs. Omdat de lonen in de Goudkust vanwege de 'cacaoboom' hoger lagen dan in Togo, richtte het arbeidsaanbod zich op de Goudkust. Het belastingregime in de Goudkust was ook aanzienlijk milder dan in Togo. De Britse koloniale overheid was er niet in staat directe belastingen in geld of arbeid te heffen, wat het land voor Togolezen extra aantrekkelijk maakte (Knoll, 1978, pp. 74, 79, 86). Vlucht

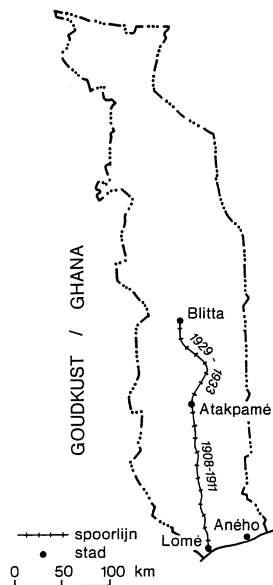
voor de zeer onpopulaire belastingarbeid en contractarbeid (de sterfte onder de spoorwegarbeiders was bijvoorbeeld hoog), was de reden voor de externe arbeidsmigratie uit de Savanes in die periode (Die Deutschen Schutzgebiete, 1911, p. 83).

2.2. De Franse koloniale periode (tot 1960)

– Bij de afwikkeling van de Eerste Wereldoorlog werd het 'Schutzgebiet' (met ± 1 miljoen inwoners in 1914) als mandaatgebied van de Volkenbond in 1920 officieel aan twee mandatarissen, Frankrijk en Groot-Brittannië, toegewezen. De Britten voegden hun (oostelijk) deel, met ± 200.000 inwoners op $\frac{1}{3}$ van het 'Schutzgebiet', bij de Goudkust.

De Fransen bestuurden hun deel als een aparte kolonie. Frans-Togo besloeg $\frac{2}{3}$ van het grondgebied van het 'Schutzgebiet', waarin begrepen alle spoorlijnen en de haven. In 1922 telde het Franse mandaatgebied ongeveer 730.000 inwoners. Dankzij uitbreiding van de productiegebieden en vergroting van de productie in Plateaux steeg de export van Frans-Togo tot het begin van de jaren dertig, om vervolgens te stagneren en pas na 1945 weer op te bloeien. In het exportpakket voerden cacao en koffie de boventoon.

Er zijn over het tijdvak 1914-1924 slechts enkele gegevens over arbeidsmigratie bekend.

Die versterken het vermoeden dat er geen grote wijzigingen in het patroon optraden tot 1924 (Rapport Annuel, 1922). In de periode 1924-1929 week het beeld van de *interne arbeidsmigratie* in Frans-Togo weinig af van het patroon dat tijdens de Duitse kolonisatie was ontstaan. Tussen 1929 en 1933 groeide de interne arbeidsmigratie aanzienlijk tot in totaal 13.000 à 15.000 personen. Ze waren voor $\frac{2}{3}$ afkomstig uit Kara en voor de rest uit het noorden van Savanes en trokken naar Plateaux en Centrale. Na 1933 kwam de interne arbeidsmigratie volledig tot stilstand. Waarschijnlijk kwam die pas na 1945 weer enigszins op gang. Vanaf 1952 werd duidelijk dat het om enkele honderden arbeidsmigranten van vooral Kara en Aného naar Plateaux ging (Bris, 1978; Hetzel, 1974, p. 32). Vanaf 1955 was deze stroom groter dan 1000 migranten per jaar. Echter, er begon zich ook een nieuwe bestemming van de arbeidsmigranten af te tekenen. De hoofdstad Lomé, die in 1913 ruim 7000 inwoners telde, bleef in de jaren '20 en '30 ongeveer op dat aantal. Pas daarna groeide de stad. In 1950 telde ze al 32.000 inwoners en 74.000 inwoners in 1959. Behalve uit alle delen van Togo trok de stad ook een aanzienlijk aantal migranten uit Dahomey. In 1961 was 52% van de bevolking van Lomé in de stad geboren, 25% kwam uit de regio Maritime, 10% uit andere gebieden in Togo en 16% uit andere landen (Zachariah, 1980, p. 25).

De interne arbeidsmigratie in de periode 1924-1933 kan allereerst worden toegeschreven aan het ingrijpen van de Franse koloniale staat die daarmee in de voetsporen van de Duitse koloniale staat trad. Contractarbeiders uit Kara en Savanes werden gerecrueteerd voor werk op agrarische projecten, een enkele Europese plantage en vooral (1929-1933) voor de aanleg van de centrale spoorlijn van Atakpamé naar Bliita. Het uiteindelijke doel van de spoorlijn, de ijzerertsvoorraden nog verder naar het noorden, werd vanwege de financiële crisis waarin de koloniale staat in de jaren dertig verkeerde, nooit meer bereikt.

Afgezien van de spoorlijn was interne arbeidsmigratie gericht op de enige expansieregio: het cacao- en koffiegebied Plateaux. Tussen 1924 en 1929 was zelfs sprake van spontane seizoensmatige arbeidsmigratie uit Kara naar Plateaux. Aan alle arbeidsmigratie naar Plateaux kwam tijdens de economische crisis een einde, te meer daar er toen door remigratie uit de Goudkust genoeg arbeids-

krachten in het gebied zelf beschikbaar waren. Pas in de jaren vijftig kwam de interne arbeidsmigratie weer op gang, dankzij een toegenomen vraag naar arbeid in de regio's Plateaux en Lomé, voornamelijk veroorzaakt door investeringen van het Franse ontwikkelingsfonds FIDES in de infrastructuur en de koffieproductie.

Tot 1929 was de *externe arbeidsmigratie* van dezelfde omvang als tijdens de Duitse kolonisatie. Naast Savanes en Aného werd ook Kara een expulsielgebied voor externe migratie, terwijl de arbeidsmigratie uit Plateaux verdween. Tussen 1929 en 1933 keerden de meeste arbeidsmigranten naar hun geboortestreek terug. Dat is ook de enige periode tijdens de Franse kolonisatie dat de interne arbeidsmigratie de externe overtrof. Na 1933 herstelde de externe arbeidsmigratie zich op beperkte schaal. Tussen 1940 en 1950 was deze weer terug op het niveau van voor de crisis. Na een daling na 1945 nam de externe arbeidsmigratie tegen het einde van het koloniale tijdvak ongekende proporties aan, d.w.z. gemiddeld meer dan 10.000 migranten per jaar. Geschat kan worden dat zeker 90% van de arbeidsmigranten naar rurale gebieden trok (zie o.a. Bris, 1978, p. 114) en dat deze migratie nog in belangrijke mate seizoensmatig was (Rapport Annuel, 1953, p. 13).

Wel en wee van de cacaoproductie in de Goudkust en de daarvan afgeleide vraag naar arbeid bepaalde ook in de Franse koloniale periode voor een groot deel de arbeidsmigratie uit Togo. De stroom arbeidsmigranten was aanzienlijk tot en met 1928. Toen de crisis in 1929 de cacaoproductie in de Goudkust trof, nam de arbeidsmigratie af en kwam zelfs remigratie op gang. De remigratie werd groter in de jaren 1930/31, ofschoon de cacaooeren in de Goudkust juist toen een verkoop-boycot organiseerden. In de loop van de jaren dertig was er sprake van een licht herstel van de cacaoproductie; er was dan ook enige arbeidsmigratie naar de Goudkust.

Een bijkomende reden voor de arbeidsmigratie naar de Goudkust moet gezocht worden in de economische politiek van de Franse koloniale staat. Door de onzekere status van het mandaatgebied is die niet bereid geweest op dezelfde schaal de productieve aanwending van de resources van de kolonie voort te zetten, zoals dat in de Duitse periode het geval was. Weliswaar steeg, mede dankzij inspanningen van de koloniale overheid, de cacao- en koffieproductie in Plateaux, maar

dat kon niet verhinderen dat tussen 1920 en 1948 het BBP per capita daalde, om pas weer rond 1960 terug te zijn op het niveau van 1914. Dit gebeurde dankzij grootscheepse investeringen van FIDES.

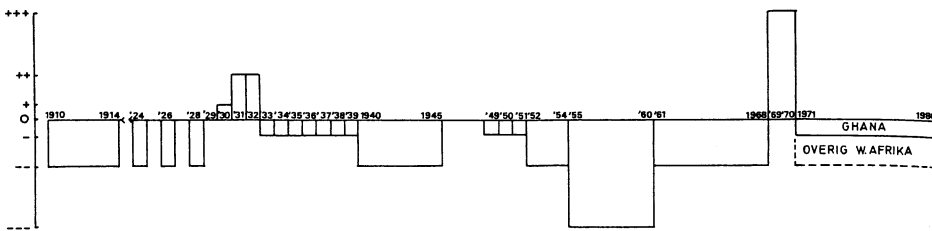
In de Goudkust daarentegen steeg tussen 1910 en 1960 het per capita inkomen gemiddeld met 1,5% per jaar. Een groeiende Togolese bevolking werd dus geconfronteerd met een straffe belastingheffing (na 1930 alleen maar in geld te voldoen) en met een zeer beperkte groei van de mogelijkheden om een monetair inkomen te verwerven (Rapport Annuel 1931, p. 15; id. 1953, p. 181; Kumekpor en Looky, 1974, p. 358 e.v.; Amin, 1973, pp. 43, 100 e.v., 120). Britse rapporten maakten dan ook al in 1922 melding van migranten die vanwege belastingheffing uit Frans-Togo waren vertrokken (in Kuczynski, 1939, pp. 502 en 547).

De economische opleving in Togo na 1945 kon niet verhinderen dat, toen de cacao-productie in de Goudkust zich in de tweede helft van de jaren vijftig stormachtig ontwikkelde, de arbeidsmigratie vanuit Togo ongekende vormen aannam. Zelfs de officiële afschaffing van de dwangarbeid in Togo had daarop geen invloed.

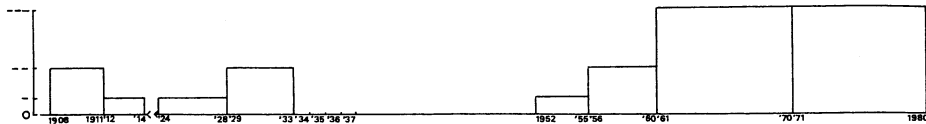
Overigens kan niet alle externe arbeidsmigratie verklaard worden uit een samenspel van vraag naar arbeid in de Goudkust en Franse belastingpolitiek. Duidelijk is dat bijvoorbeeld bij de stroom arbeidsmigranten tussen 1940 en 1945. Hierop wordt teruggekommen in paragraaf 3.

2.3. De postkoloniale periode (na 1960)

– Bij de onafhankelijkheid in 1960 telde Togo 1,4 miljoen inwoners. Tussen 1960 en 1980 groeide het BNP per capita slechts met 3% per jaar. Met een BNP per capita van \$ 410 in 1980 behoort Togo nog steeds tot de 'Low-Income Economies'. De hoge jaarlijkse groei graad van het BNP, direct na de onafhankelijkheid (8,5% tussen 1960 en 1970) zakte vervolgens in tot 3,4% tussen 1970 en 1980, ondanks (tijdelijke) hoge koffie- en fosfaatprijzen en ondanks de ontwikkeling van industrie, mijnbouw en toerisme. Wel daalde het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking tussen 1960 en 1980 van 80% naar 67% en in het BBP zelfs van 55% naar 26%. Sinds 1960 bestaat de Togolese export niet meer uitsluitend uit agrarische producten. Het aandeel van fosfaat in de exportwaarde steeg van 3% in 1960 tot een 62% in 1979 (World Bank,

Figuur 1. Jaarlijkse arbeidsmigratie tussen Togo en Goudkust/Ghana 1910-1980

Figuur 2. Jaarlijkse arbeidsmigratie binnen Togo (vertrek uit expulsie gebieden).

1983). De mijnbouwsector bleef echter beperkt tot een enclave aan de kust.

Na de onafhankelijkheid deden zich belangrijke wijzigingen voor in de arbeidsmigratiepatronen. De *interne arbeidsmigratie* nam na 1960 snel toe – ze werd zelfs omvangrijker dan ooit – en overtrof voor het eerst sinds 1929-1933 de externe arbeidsmigratie. Uit tabel 1 blijkt dat de regio Centrale een attractiegebied is geworden en dat Plateaux van een attractie- een expulsiegebied werd.

Kara en Savanes bleven expulsiegebieden. De tabel geeft aan dat Lomé + Aného een arbeidsmigratie-overschot kende. Dat komt echter geheel voor rekening van de regio Lomé. Deze regio is attractiegebied vanwege de arbeidsmigratie naar de hoofdstad, de enige grote stad in Togo. De stad groeide van ongeveer 80.000 inwoners in 1960 tot 148.000 in 1970 (en 370.000 in 1981). Tussen 1960 en 1970 had Lomé een netto-migratiesaldo van 35.500, hetgeen betekende dat iets meer dan de helft van de groei van de stad door migra-

tie werd veroorzaakt. Deze migratie was in toenemende mate van buiten de regio's Lomé en Aného afkomstig. In 1971 was 17% van de inwoners van Lomé buiten deze regio's geboren (maar in Togo) en 15% in het buitenland (Zachariah, 1980, pp. 26 en 28). De ruraal-urbane arbeidsmigratie won in deze periode aan belang ten koste van de ruraal-rurale arbeidsmigratie. Bovendien strekt de arbeidsmigratie zich nu over een langere periode uit en verliest steeds meer het seizoenskarakter (Zachariah, 1980, p. 20). Het is niet onwaarschijnlijk dat het een met het ander verband houdt. Bris (1978) en Antheaume (1978) hebben vastgesteld dat de regio Aného nog steeds als een expulsiegebied moet worden beschouwd.

Dat de interne arbeidsmigratie na 1960 toenam ten koste van de externe arbeidsmigratie werd allereerst veroorzaakt door de economische opbloei in Togo na de onafhankelijkheid. Weliswaar stagneerde de cacao productie, omdat de ecologische grenzen daarvan

waren bereikt, maar de koffieproductie steeg dankzij uitbreiding van het koffiegebied naar het zuidwesten van de regio Centrale. Bovendien werden de imports substitutie-industrie en de toeristensector ontwikkeld. Dit gebeurde vooral in Lomé, hetgeen verklaart waarom de regio Lomé het belangrijkste attractiegebied werd. Door de uitbreiding van de koffieteeelt en de ontwikkeling van andere agrarische projecten werd Centrale eveneens attractiegebied. Doordat de groei van de exportproductie in Plateaux vrijwel tot stilstand kwam, werd dit oude attractiegebied na 1960 expulsiegebied, met name naar Lomé en naar Centrale.

Van 1960 tot 1965 bleef de cacao productie in Ghana stijgen. De vraag naar arbeidskrachten bleef daardoor voortduren en daarom ook de *externe arbeidsmigratie* uit Togo. De aantallen migranten, naar schatting 5000 per jaar, waren echter minder spectaculair als voor 1960. De Aliens Compliance Order in 1969 in Ghana betekende een breuk in de naoorlogse arbeidsmigratie vanuit Togo. In totaal 82.500 Togolezen werden in 1969/70 als gevolg van deze maatregel Ghana uitgezet. In feite probeerde de Ghanese overheid hiermee de economische teruggang in het land af te wentelen op de vreemdelingen. Als gevolg hiervan werd Togo over het tijdvak 1960-1970 gemeten een netto-immigratieland met een vestigingsoverschot van 70.000 personen (zie tabel 1). Uit het feit dat 38% van de repatrianten zich in de regio Centrale vestigde, blijkt opnieuw het recente belang van deze regio als attractiegebied. Overigens vertrokken niet alle Togolezen uit Ghana; een groot aantal van hen wist in Ghana te blijven (Kumekpor en Looky, 1974, p. 369). Na 1971 herstelde de arbeidsmigratie naar Ghana zich wel op kleine schaal, maar Ghana is sindsdien niet meer het belangrijkste land waarop de Togolese externe arbeidsmigratie is gericht. Ivoorkust en Nigeria (tot 1983) werden aantrekkelijkere alternatieven, omdat de economische groei in die landen veel meer arbeidsmogelijkheden bood dan in Ghana.

Vastgesteld kan worden dat de externe arbeidsmigratie haar seizoenskarakter heeft verloren en in vergelijking met voor 1960 steeds meer (hoewel zeker niet uitsluitend) urbaan gericht is.

Recentelijk deed zich wederom een dramatische wijziging voor in de externe arbeidsmigratie toen 80.000 Togolezen begin 1983 Nigeria werden uitgezet. Niettemin blijft de externe arbeidsmigratie van Togolezen voortbestaan en kan ze nog steeds als een indicatie worden beschouwd voor de beperkte mogelijkheden om in Togo zelf een monetair inkomen te verwerven.

3. Verklaringen voor de Togolese arbeidsmigratie: ontwikkelingen in de expulsiegebieden.

Tabel 2 geeft (bij benadering) de bevolkingsontwikkeling van de drie oudste expulsiegebieden uitgedrukt in bevolkingsdichtheden. Hoewel binnen de gebieden de bevolkingsdichtheden verder kunnen variëren is de trend op lange termijn duidelijk: de bevolkingsdichtheden zijn toegenomen.

De bevolkingsgroei in Kara is beperkt gebleven. Arbeidsmigratie naar Ghana en Plateaux en permanente migratie (niet alleen naar de cacao gebieden, maar ook naar kolonisatiegebieden rond Kara) zijn daar niet vreemd aan. Omdat de natuurlijke condities in het gebied niet slecht zijn, lijkt bevolkingsdruk de overheersende oorzaak voor de migratie uit Kara. Al in 1929 werd opgemerkt (Rapport Annuel, 1930, pp. 156-157) dat in Kara 'een nijver ras van boeren' zeer hoge bevolkingsdichtheden had bereikt, dankzij een zeer arbeidsintensief landbouwsysteem met terrassering van heuvels en bemesting van akkers. Desondanks was er in die periode al sprake van bodemuitputting en waren ondanks de grote arbeidsinspanningen de opbrengsten en het levenspeil laag. De situatie werd des te curieuzer gevonden, omdat 100 km verderop onbewoonde vruchtbare gebieden op ontginning lagen te wachten. De reden voor de hoge bevolkingsdichtheden in

Tabel 1. Netto interne en externe migratie per regio, 1961-1970.

Regio	Netto externe migratie	Netto interne migratie	Totaal
Lomé + Aného	+ 32.100	+ 25.200	+ 57.300
Plateaux	+ 3.500	- 13.000	- 9.500
Centrale	+ 29.100	+ 22.000	+ 51.100
Kara	-	- 25.000	- 25.000
Savanes	+ 5.300	- 9.200	- 3.900

(bron: Zachariah, 1980, p. 24).

Tabel 2. Bevolkingsdichtheid per expulsiegebied: 1912-1981

Regio	Aantal inwoners per km ²						Aantal inwoners	Aantal km ²
	1912	1924	1954	1960	1970	1981		
Savanes	10	12	20	22	28	36	373.500	10.295
Kara	53	60	68	64	73	85	228.100	2.670
Aného	46	33	74	93	120	143	387.900	2.713

Kara lag in de geschiedenis. De Kabyè hadden zich in de heuvels van Kara teruggetrokken om zich te kunnen beschermen tegen vijandige omringende volken. Zodra door koloniale pacificatie van Noord-Togo de Kabyè zich veilig buiten de heuvels konden begeven, kwam spontane (en geleide) kolonisatie van omringende 'lege' gebieden op gang. Ook voor de arbeidsmigratie baande de koloniale staat het pad, door eerst contractarbeiders in het gebied te recruter en vervolgens te stimuleren dat belastingen niet in arbeid maar in geld werden voldaan, terwijl het lokale productiesysteem en de grote afstand tot de kust commerciële agrarische productie nauwelijks toelieten. Spontane arbeidsmigratie uit Kara kwam daarom dan ook al voor de economische crisis van 1929 op gang.

Dat er ondanks de arbeidsmigratie in *Aného* toch een krachtige bevolkingsgroei heeft plaatsgevonden, wijt Bris (1978) aan de dalende mortaliteit, met name de zuigelingssterfte. Volgens Bris is er echter geen sprake van een eenzijdig verband tussen deze bevolkingsgroei en migratie omdat tegelijkertijd de externe vraag naar arbeidskrachten toenam (Lomé, Plateaux en Ghana). Bovendien verhinderden volgens hem lage prijzen voor commerciële gewassen de ontwikkeling van het lokale productiesysteem. Van een veelbelovende exportproductie (eerst kokos en palmolie, daarna maïs) in de Duitse periode bleef door dalende wereldmarktprijzen weinig over. Een volgende opleving van de commerciële productie (palmwijn) was gebaseerd op roofofbouw. De groeiende bevolking leidde wel tot versnippering van landbezit en landgebruik, maar niet of in onvoldoende mate tot ontwikkeling van productietechnieken en mobilisering van arbeidskracht. De overheid heeft ook nooit fondsen vrijgemaakt om via kolonisatieprojecten in de dunbevolkte strek even ten noorden van het expulsiegebied tot een verbreding van de bestaansbasis te komen. Toen de migratie echter grote vormen had aangenomen, droeg die uiteindelijk volgens Bris wel bij tot haar

eigen continuering. Arbeidstekorten in piekperiodes, het feit dat sommige, niet-succesrijke migranten nog door achtergebleven familie ondersteund moesten worden én niet-innoverende agrarische praktijken van migranten die over terreinen in hun geboortedorp konden blijven beschikken, droegen bij tot een verdere stagnering van het agrarische productiesysteem. Dalende bodemvruchtbaarheid, stagnatie en verarming kenmerken volgens Bris de huidige situatie rond Aného. Het is gezien het bovenstaande niet verwonderlijk dat toen de koloniale staat (in een poging haar inkomsten te vergroten), in de periode 1940-1945 in de kuststreek op rigide wijze de verplichte leverantie van exportgewassen doorvoerde, juist in dit gebied een exodus van mannen naar de Goudkust op gang kwam. Deze was grotendeels verantwoordelijk voor de toegenomen externe arbeidsmigratie in die periode (Kumekpor en Looky, 1974, p. 539).

In vergelijking met Kara en Aného kent het expulsiegebied *Savanes* een veel lagere bevolkingsdichtheid. De intra-regionale verscheidenheid is hier echter het grootst (van 10 tot 220 inwoners per km² in 1981). Op regionaal niveau gemeten was er al in 1972 sprake van een groot tekort aan landbouwareaal, wanneer werd uitgegaan van het optimaal functioneren van het vigerende landbouwsysteem. In 1972 werd in de Région des Savanes 85.000 ha met gewassen bebouwd. Dat gebeurde in een tamelijk primitief landbouwsysteem, waarbij idealiter gesproken een akker na 5 jaar bebouwd te zijn geweest, 25 jaar braak dient te liggen om de bodemvruchtbaarheid te laten herstellen. Dat hield in een agrarisch oppervlak van 510.000 ha. in 1972; echter slechts 438.000 ha. was beschikbaar. Met name in het noorden en in het zuiden van de regio, waar de utilisatiegraad van de bodem hoog is, is sprake van een dalende bodemvruchtbaarheid en dalende opbrengsten, omdat de braakperiodes zijn verkort of zelfs niet meer voorkomen. Toepassing van kunstmest blijkt dit proces slechts te vertragen. De situatie op regionaal niveau is sinds 1972 nog

verder verslechterd, omdat een deel van het nuttig agrarisch oppervlak aan het bebouwd agrarisch oppervlak is onttrokken voor de uitbreiding van het Parc National de la Kéran. Recente schattingen geven aan dat het tekort (ook door de bevolkingsgroei) groter is geworden. Wanneer, zoals in tabel 3, wordt uitgegaan van 0,34 ha bebouwd oppervlak per persoon en dus 2,04 ha benodigd oppervlak per persoon, dan zou de optimale bevolkingsgrootte (bij een optimaal functioneren van het huidige productiesysteem) zo'n 147.000 personen bedragen. Wanneer tevens ervan wordt uitgegaan dat vòòr de uitbreiding van het Parc National het beschikbaar nuttig oppervlak constant was (438.000 ha), dan zou dat in het verleden (vòòr ± 1980) een optimaal inwonertal van ongeveer 215.000 personen hebben betekend. Tussen 1965 (209.000 inwoners) en 1970 (239.000 inwoners) zou dan de 'bevolkingsdrempel' voor de Région des Savanes als geheel al overschreden zijn. Gezien de ongelijkmatige bevolkingsverspreiding in de regio kan worden aangenomen dat in de dichtbevolkte cantons in het noorden en zuiden de lokale bevolkingsdrempel al eerder moet zijn overschreden. Braakperiodes zijn hier soms al tot nul gereduceerd. Arbeidsmigratie is echter niet de enige reactie van de bevolking op het landtekort. Intraregionale migratie naar minder dichtbevolkte delen is eveneens geconstateerd, evenals intensivering van het productiesysteem.

In de cantons van het noorden bijvoorbeeld, wordt bemesting in allerlei vormen reeds lang toegepast. Hoewel de daling van de bodemvruchtbaarheid er niet door kan worden tegengehouden (de braakperiode is er kort of zelfs afwezig) is het niet onwaarschijnlijk dat de 'bevolkingsdrempel' er door wordt verhoogd. Het door de boeren voortdurend uitproberen van nieuwe gewasvariëteiten, vaak met op de 'vrije markt' gekochte zaden, is een ander voorbeeld van de pogingen tot intensivering van het productiesysteem. Voor de dichtbevolkte cantons in het noorden van de regio Savanes lijkt de bevolkingsdrempel sterk bepaald te worden door het technologisch niveau van het vigerende productiesysteem. Voor de cantons in het zuiden van Savanes heeft Rey (1975) duidelijk gemaakt dat er nog andere factoren meespelen. Dat kan tevens verklaren waarom de arbeidsmigratie daar al een oud fenomeen is, terwijl de bevolkingsdichtheid lager is dan in het noorden van de regio. Volgens Rey ontei-

gende in het prekoloniale productiesysteem de heersende Tyokossi-elite vrijwel alle surplus dat de aan hen ondergeschikte Ngam Ngam produceerden. De Machtspositie van de Tyokossi bleef in de koloniale periode gehandhaafd. Toen de koloniale staat door dwangarbeid en drangverbouw extra surplus aan het productiesysteem wilde onttrekken, leidde dat onmiddellijk tot arbeidsmigratie van Ngam Ngam naar de Goudkust. Volgens Rey nam die arbeidsmigratie af naarmate de surplusonttrekking door de koloniale staat verminderde en ontwikkelde de externe arbeidsmigratie zich daardoor vaak tegengesteld aan de vraag naar arbeid in de Goudkust. De externe arbeidsmigratie uit het zuiden van Savanes was groot in 1933 toen de cacao prijs in Ghana minimaal was. De externe arbeidsmigratie verminderde sterk in 1936 omdat de surplusonttrekking door de koloniale staat afnam. In 1937/38 werd de surplusonttrekking weer verhevigd en daarom nam ook de externe arbeidsmigratie weer toe, ondanks het feit dat de vraag naar arbeid in de Goudkust gering was vanwege de cacaoverkoopboycot. Toen rond de onafhankelijkheid de machtstructuur in het gebied drastisch werd gewijzigd, kwam de arbeidsmigratie niet meer tot stilstand. De voortdurende migratie van jonge mannen had het productiesysteem zodanig ondermijnd dat de verdiensten uit arbeidsmigratie noodzakelijk bleven.

4. Conclusies

Hoewel de Togolese interne en externe arbeidsmigratie in dit artikel niet altijd nauwkeurig gekwantificeerd kon worden, maakt het lange tijdsperspectief waarover de gegevens verzameld zijn het aantrekkelijk een aantal oorzaken van de arbeidsmigratie tegen elkaar af te wegen. Arbeidsmigratie werd opgevat als resultante van de vraag naar arbeid, het ingrijpen van de staat en de bevolkingsgroei in de expulsiegebieden in relatie tot het productiesysteem. In de tijd en in de ruimte bleken deze factoren echter in belang te verschillen.

Daar waar de geldeconomie zich snel ontwikkelde (Plateaux en Aného) lag aan het ontstaan van migratie geen direct ingrijpen van de overheid ten grondslag. Waarschijnlijk is in deze gebieden al in de Duitse periode de arbeidsmigratie het resultaat geweest van een afweging tussen het loonniveau in Togo, de mogelijke verdiensten met commerciële productie in Togo en het loonniveau in de

Tabel 3. Benodigd landbouwareaal in de Région des Savanes, 1972 en 1983

	Beschikbaar nuttig agrarisch oppervlak (ha)	Bebouwd agrarisch oppervlak (ha)	Benodigd agrarisch oppervlak (ha)	Tekort (ha)
1972	438.000	85.000	510.000	72.000
1983	300.000	120.000	720.000	420.000

(bron: Monographie, 1974, p. 34; id. 1983, p. 91).

Goudkust. Wel heeft de belastingheffing door de overheid in deze gebieden een indirecte rol gespeeld in dit afwegingsproces.

In de verafgelegen gebieden Kara en Savanes, waar de geldeconomie nauwelijks was doorgedrongen, kon alleen direct ingrijpen van de overheid (dwang)arbeid losmaken ten behoeve van de exportproductie in het zuiden. Afgeleid daarvan ontstond (vlucht)migratie naar de Goudkust. Dwangarbeid bleek zelfs nodig te zijn in een duidelijk overbevolkt gebied als Kara om arbeidsmigratie op gang te brengen. De druk op het lokale productiesysteem was daar echter dermate groot dat vrij snel daarna, gestimuleerd door indirect overheidsingrijpen (belastingheffing) én gegeven de vraag naar arbeid elders in Togo en de Goudkust, ook spontane arbeidsmigratie ontstond. Zonder direct en indirect overheidsingrijpen was vanuit Kara alleen een kolonisiatiemigratie ontstaan. In het zuiden van de Savanes is lange tijd direct overheidsingrijpen, eerst in de vorm van dwangarbeid, later van dwangverbouw, de enige oorzaak geweest van de arbeidsmigratie. Weliswaar lag de bevolkingsdichtheid er lager dan in Kara, echter gecontinueerde prekoloniale vormen van surplusontwikkeling veroorzaakten een marginale bestaansbasis. De gevolgen van de dwangverbouw waren zo ingrijpend dat arbeidsmigratie naar de Goudkust, zelfs bij geringe vraag naar arbeid daar, de enige vluchtweg bleek. De arbeidsmigratie bleef lange tijd

rechtstreeks afhankelijk van de intensiteit van de dwangverbouw. Pas na 1945 bleek ze zich ook zonder direct overheidsingrijpen verder te ontwikkelen vanwege de stagnatie van het lokale productiesysteem.

Stagnatie van het lokale productiesysteem, allereerst door een ongunstige prijsontwikkeling van commerciële gewassen en later door roofbouw, gevoegd bij een groeiende bevolking, kan ook in Aného vanaf 1945 de arbeidsmigratie gestimuleerd hebben. Het is waarschijnlijk vanwege deze stagnatie van het productiesysteem dat de dwangverbouw tussen 1940 en 1945 niet of nauwelijks kon worden opgevangen en dat ook hier externe arbeidsmigratie de enige vluchtweg bleek. Het is niet onwaarschijnlijk dat na 1955 de toegenomen arbeidsmigratie zelf het lokale productiesysteem in Aného verder heeft ondermijnd.

Dat de interne arbeidsmigratie tijdens de Duitse kolonisatie nog redelijk in de pas bleef met de externe arbeidsmigratie kan geweten worden aan de succesrijke economische ontwikkeling in Togo. Door het weinig expansieve beleid tijdens de Franse kolonisatie moest de arbeidsmigratie zich wel (*ceteris paribus*) belastingen en bevolkingsgroei op het buitenland richten, met name op de Goudkust waar economische expansie wel werd gerealiseerd. Pas na de onafhankelijkheid kon wat dat betreft een omkering worden bespeurd.

Literatuur en bronnen:

- AMIN, S. (1972), Underdevelopment and Dependence in Black Africa. Origins and Contemporary Forms. *Journal of Modern African Studies*, 10, 4, pp. 503-524.
- AMIN, S. (1973), Neo-Colonialism in West Africa. Harmondsworth.
- AMIN, S. (1974), Modern Migrations in Western Africa. London. Introduction, pp. 3-64.
- ANTHEAUME, B. (1978), Agbetiko. Terroir de la basse vallée du Mono (Sud-Togo). Atlas des structures agraires au sud du Sahara 14. Paris.
- BRIS, E. LE (1978), Migration and the Decline of a Densely Populated Area: the case of Vo-Koutimé in South-East Togo. *African Perspectives*, 1, pp. 109-125.
- CORNEVIN, R. (1959), Histoire du Togo. Paris.
- DEUTSCHES Kolonialblatt, 1890-1915. Berlin
- DIE DEUTSCHEN SCHUTZGEBIETE in Afrika und der Südsee im Jahre 1909/10-1912/13, 1911-1914. Amtliche Jahresberichte. Berlin.
- HAAN, L. DE (1983a), Ruimtelijke ontwikkeling in een koloniale context: een case-study van de Duitse kolonisatie van Togo. Sociaal-Geografisch Instituut - Universiteit van Amsterdam - Paper no. 3.
- HAAN, L. DE (1983b), Die Kolonialentwicklung des Deutschen Schutzgebietes Togo in räumlicher

- Perspektive. *Erdkunde*, band 37, pp. 127-137.
- HETZEL, W. (1974), Handel in Togo und Dahomey. Köln. JAHRESBERICHT über die Entwicklung des Schutzgebietes Togo im Jahre 1893/94-1900/01, 1895-1902. Jahresbericht über die Entwicklung der deutschen Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1904/05-1907/08, 1906-1909. Berlin.
- KNOLL, A. (1978), Togo under Imperial Germany 1884-1914. A case study in colonial rule. Stanford.
- KUCZYNSKI, R. (1939), The Cameroons and Togoland. A demographic study. London.
- KUMEPOR, T. en J. LOOKY (1974), External migration in Togo. In: S. AMIN (ed.), 1974, pp. 358-370.
- MONOGRAPHIE de la Région des Savanes. Version Provisoire (1974). Direction Générale de l'Economie Rurale, Ministère de l'Economie Rurale. Lomé.
- MONOGRAPHIE DE LA RÉGION DES SAVANES. SOMMAIRE (1983), DIRECTION RÉGIONALE DU PLAN, MINISTÈRE DU PLAN. DAPAONG.
- NEWBURY, C. (1961), The Western Slave Coast and its Rulers. London.
- RAPPORT ANNUEL du Gouvernement Français au Conseil de la Société des Nations sur l'Administration sous Mandat du Territoire du Togo pour l'année 1924 en 1927-1937, 1924 en 1928-1938. Genève/Paris. Rapport

Annuel du Gouvernement Français à l'Assemblée Générale des Nations Unies sur l'Administration du Togo placé sous la tutelle de la France pour l'année 1949-1957, 1950-1958. Paris.

REY, P. (1975), Les formes de la décomposition des sociétés précapitalistes au Nord-Togo et le mécanisme des migrations vers les zones de capitalisme agraire. In: S. AMIN (ed.), *L'agriculture africaine et la capita-*

lisme. Paris, 1975, pp. 233-256.

WORLD BANK (1983), *World Development Indicators. World Development Report 1982*. Washington.

ZACHARIAH, K., J. CONDÉN en N. NAIR (1980), *Demographic Aspects of Migration in West Africa - volume 2*. World Bank Staff Working Paper no. 415. Washington.

Summary:

Long-term patterns of labour migration in Togo.

Labour migration in Togo has been one of the first flows of labour migration in West Africa. In view of its long history, from about 1900 until present, Togolese labour migration is particularly suited to analyze its various backgrounds and their mutual coherence. This paper concentrates its analysis on the demand for labour in the areas of in-migration, the development of the system of production related to population growth in the areas of out-migration, and the activities of the state. In the first part patterns of internal labour migration (within Togo) and external labour migration (to abroad) during German and French colonization and after independence are identified and illustrated by means of maps and figures. In the next part these patterns are explained on the basis of development in the demand for labour in the export production areas of Togo and the Gold Coast. It is argued that not only the demand for labour as such, but also 'related' activities of the colonial state such as for-

ced labour and taxation stimulated labour migration. However, these factors cannot fully explain the patterns of labour migration in Togo. Therefore the third part turns to developments within the areas of out-migration. It becomes clear that in these areas population pressure may have stimulated labour migration too, sometimes even reinforced by negative consequences of state interference such as the forced cultivation of commercial crops, in one area also by pre-colonial relations of production and after some time in some areas by the negative effects on the system of production by labour migration itself.

The accelerated economic development of Togo after independence caused an expansion of internal labour migration at the expense of external labour migration, which during French colonization outnumbered internal labour migration because the French administration maintained a rather high level of taxation without stimulating sufficiently economic development.